

З ВІДСТАНИ ЄТОЛІТЬ

Володимир Сергійчук

Князь Дмитро Вишневецький як засновник козацької дипломатії

Народився 1950 р. в с. Пустоха Ружинського району Житомирської області. Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка за спеціальністю «журналістика». Працював у редакції газети «Сільські вісті» на посаді завідувача відділу. З 1987 р. викладає в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України. З 2000 р. — директор Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор 18 монографій і навчальних посібників, понад 200 наукових публікацій.

Про князя Дмитра Вишневецького написано багато. Відзначаючи його далекоглядність, визнаємо, що саме він узяв на себе місію згуртувати запорозьке козацтво в організовану збройну силу, яка згодом відродить українську державність. Саме він із здобичницьких ватаг, котрі могли досить швидко розтратити свою енергію на виняткове задоволення своїх матеріальних потреб (а згодом почати боротьбу за переділ впливу на окремі регіони), по суті, взявся творити ту лицарську касту, яка виявилася готовою до служби рідному народові.

Треба брати до уваги, що інші окраїнні старости польсько-литовського уряду, з огляду на їхнє походження, не могли взяти на себе обов'язок відродити старокиївську традицію, приєднати-ся до неї самі і прилучити козацьку силу. Не всі з тодішньої ук-

раїнської шляхти, зголосившись до проводу над нуртуючою силою козацтва, зрозуміли, що вони мусять зв'язати обірвану після падіння Київської Русі нитку лицарської традиції. І якщо історичні обставини склалися таким чином, що відродження української державницької традиції мало відбутися завдяки збройній силі козацтва, то нащадок турово-пинських Рюриковичів князь Дмитро Вишневецький якраз і годився на цю роль. Саме він міг очолити великий національний зрив, що набирив критичної маси і був готовий вибухнути таким організаційним новотвором, який забезпечив би еволюційний поступ усього суспільства до повного відродження українства. Український князь Дмитро Вишневецький мав за собою не лише славний родовід — він був готовий до боротьби. Зрештою, це для нього було не чужим, бо засвоїв уже з родинного звичаю те кредо, яке набагато пізніше гетьман Іван Мазепа виразив твердо: «Же през шаблю маєм право».

І цю шаблю можна було вкласти в руки тим, хто мав з ним спільний дух — такі характерники були на Запорозжжі. Якраз князь Вишневецький пішов туди, де можна було згуртувати сильних духом. Це було «об'єднання людей одного духу, гарячої віри і випробуваного характеру! Людей ідеї», — саме ці слова Дмитра Донцова найкраще характеризують запорозьку спільноту, яку зібрав на Хортиці Дмитро Вишневецький. Зайнятість буденними проблемами виживання не давала змоги українській шляхті дивитися вперед, спираючись на минувшину власного народу, його ідейне коріння. Тому й не дивно, що поза увагою залишалося розв'язання головної проблеми України — відвернення катастрофи, що нависала над цілою нацією.

Творення власної збройної сили мало передбачати врахування того, що українська нація належить до тих небагатьох етноутворень, для яких хліборобство є не лише заняттям, а й формою життя, як цілком справедливо підкреслював П. Кашинський. А досвід історії переконує, що такі нації не виявляли значних здібностей творити свої держави. Їх суспільне життя визначали слабо об'єднані земельні громади. Державотворчими були кочові народи. Спосіб життя останніх змушував їх весь час бути в пошуках засобів до існування. Відтак для задоволення своїх матеріальних потреб вони постійно потребували нових форм і методів таких пошуків. А це стимулювало витворення із внутрішніх ресурсів нової творчої енергії. Власне, вона продукуюва-

ла вищу порівняно з осідлими племенами активність, яка поступово переростала в агресивність.

Ось чому кочовим кімерійцям, які прийшли за тисячу років до Різдва Христового на праукраїнські землі, де сиділи нащадки трипільських хліборобських племен, порівняно легко вдалося здолати їхній опір і завоювати. Тутешні племена не належали до агресивних, бо господарювання на чорноземах забезпечувало їм відносно добрі умови існування.

Але, осівши на родючих землях нинішньої України, кімерійці поступово самі перетворюються на хліборобів, оскільки це заняття краще забезпечує добробут. Відтепер у них відпадає потреба бути в постійних пошуках продуктів харчування. І як наслідок вони втрачають ту войовничу енергію, яка допомогла їм завоювати осілих хліборобів. Десь за триста років вона взагалі згасає, розвіюється і їхній войовничий дух.

Тому, коли на степових просторах України з'являється нова хвиля кочовиків зі сходу — скіфів, то, українізовані, образно кажучи, кімерійці виявилися нездатними вчинити їм опір. Така доля спіткала в майбутньому і скіфів. Вони також поступово переходять до осілого хліборобства. Зокрема, на це чітко вказує Геродот, який побував на наших землях під час існування тут держави Скіфія. Звичайно, грецький історик виділяв і так званих царських скіфів, які ще не втратили свого войовничого запалу, існували з військового промислу, але про більшість із них він писав як про таких, що забезпечують своє життя вирощуванням хліба.

Перехід скіфів до хліборобства не тільки знижує їх войовничість, а й з часом призводить до падіння їхньої держави. Верх бере нова хвиля азійських кочівників, яка під іменем сарматів накриє землі на північ від Чорного моря.

І так повторювалося в історії не раз — тих, хто вирощував хліб і втрачав навички воїна, завойовували прибульці із степів. Тож доки князівські дружини, що витворилися Рюриковичами, гартували свій військовий характер, доти існувала Київська Русь. Коли ж вони, «осівши по уділах-волостях, стали хліборобами, стратили войовничий дух, а з ним і здатність боронити свою державу від кочовників», то це, як справедливо зауважує П. Кашинський, і стало причиною занепаду Київської держави.

Звичайно, Київська Русь як імперія Рюриковичів упала й від того, що створений у Подніпров'ї на той час економічний

потенціал виявився недостатнім, аби утримувати під контролем такі величезні — від Балтики до Уралу — території, які вона силою приєднала. Але історична традиція існування, розвитку українства саме через хліборобство визначально впливала на рівень творення обороноздатності його державності.

І ті історичні обставини, в яких опинилися українські землі після втрати нашим народом власної державності й посилення ординських нападів, стихійно творили збройну силу для самозахисту. На межі двох світів — осілого, хліборобського і войовничого, кочового — вона формувалася у сплаві обох традицій. Український хлібороб, аби гарантувати життя своїм рідним, захистити свою землю, свою хату, змушений був, ідучи за плугом, тримати при боці шаблю. Відтак він засвоював войовничі прикмети, притаманні ординцям, не втрачаючи і своїх традиційних рис. Тож саме «у синтетичному сполученні обох характерів, — як слушно зазначає П. Кашинський, — склався новий тип української людини — козака».

Саме на нього покладалося завдання — закрити Чорний шлях, яким орда просувалася вглиб українських земель. Це було, за великим рахунком, головним завданням оборони південного пограниччя, оскільки Муравський шлях пролягав по лівобережній Україні з головним напрямом на московські землі. Для закриття Чорного шляху Дмитро Вишневецький, як і його попередники на посадах окраїнних старост польського уряду, активно використовував як хліборобське козацтво, так і ухадників на дніпровські острови. Окремі з них розуміли: цей новий соціально-політичний стан, що витворився в українському суспільстві, може бути використаний як постійна збройна сила в захисті рідної землі від безперервних нападів. Скажімо, той же Остафій Дашкович навіть порушував на Петриківському сеймі 1533 року питання про набір із козаків окремого реєстру, який був би на постійній службі у польського короля. Отже, йшлося про використання козаків, приписаних до котрогось із прикордонних старост.

Але жоден із попередників князя Вишневецького не втілював у життя ідеї згуртування усіх низовців і хліборобських козаків навколо укріпленої твердині там, у пониззі Дніпра, на межі мусульманського світу. Бо одна справа побудувати на окраїні Дикого поля замки, до яких ховатимуться поблизькі мешканці, якщо вчасно встигнуть повідомити їх про наближення ординсь-

кого нападу. І зовсім інше, коли на межі кочовищ цієї орди виростає укріплений форпост, який не лише контролює дніпровський перевіз, а й символізує приналежність навколишньої території, включаючи Дике поле, народів, який був тут завжди і знову заявляє на неї свої права.

Постійні небезпеки, які чатували на мешканців південного пограниччя, призвели до встановлення серед цього соціального стану особливих форм співжиття, а усвідомлення спільних інтересів спонукало до створення спільного проводу. Провід той мав бути національно свідомим, аби почування маси були йому близькими, зрозумілими й прийнятними. І вкоренитися він мав саме там, звідки можна було глянути на всю Україну, аби найгостріше відчувати її болі.

З таких міркувань князь Дмитро Вишневецький і вибрав на Запорозжжі острів Хортицю — «проти кримських кочовищ». Цей острів справді був найбільший серед усіх за дніпровськими порогами. Саме тут Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошені по дніпровських плавнях низовців, прилучив до них той хліборобський елемент з межі Дикого поля, який уже мав добрі навички військового ремесла. Отже, він визначив напрям творення власне української збройної сили, що мала органічний зв'язок із землею. Це й було саме українським вибором.

Ті ухадники, котрі ще вчора жили на дніпровських островах окремими ватагами і не становили порізнь серйозної загрози для нападників, відтепер, об'єднавшись під захистом Хортицької твердині, відчули свою силу. Вони не лише впевненіше почували себе під захистом укріплених мурів і валів на дніпровському острові, а й мали базу, з якої могли робити вилазки в пониззя Дніпра чи заглиблюватися в степ.

Водночас цей замок-фортеця — і це найголовніше — стає притягальною силою для всіх тих, хто готовий був прибути сюди і стати в ряди захисників рідної землі. Очевидно, більшість їх тоді приєднувалося до запорожців з вірою, що організованою збройною силою можна буде добитися повернення своїх родичів із турецько-татарського полону.

Коли козащина не творила в першій половині XVI століття навіть виразної суспільної групи, пише М. Грушевський, то годі було сподіватися за таких обставин якихось постійних організованих форм, якихось формальних її репрезентантів. Ми не бачимо поки що понад першою клітиною козацької організа-

ції, якою була степова, уходницька ватага, ніякої іншої тривкої організованої форми, а тільки рухливі козацькі дружини, які збираються час від часу для певного нападу, походу, експедиції. Певні ватажки, що тримаються якийсь час на чолі цих ватаг, є безперечно, симптомом внутрішнього зв'язку козацтва, однак ні організованих форм, ні організованого представництва серед низовців не знаходимо. Зрештою, ті старости пограничні, котрі використовують козацтво, не дуже афішують свою участь у подібних заходах, аби не викликати протестів з боку Бахчисарая чи Константинополя.

З іншого боку, прикордонній адміністрації не було вигідним осідання військово-промислової козаччини в степах, оскільки підривало доходи від уходників й ослабляло її владу над місцевою людністю. Дмитро Вишневецький, як бачимо, відкинув як затаювання власної участі у розві козацької організації, так і можливість особистого збагачення. Він прийшов на Запорозжя відкрито з ідеєю створення постійного осередку дніпровської вольниці. Він почав творити нове.

Тож мав цілковиту рацію Михайло Грушевський, оцінюючи роль князя Вишневецького в розбудові козацького устрою на південному пограниччі, коли наголошував, що його «неспокійна енергія не проминула безслідно, а заплоднила певними ідеями, певними конкретними прикладами жите українського пограниччя».

Я бачу в цьому, продовжував наш великий учений, «виразні аналогії, певні ідейні зв'язки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорозжа як стійкої твердині серед степового моря, але і в політиці пізніших козацьких ватажків в їх змаганнях грати певну міжнародну роль, опираючися на сусідніх державах, котрих інтереси сходилися тут, в степах» (Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 114—115).

Козацька ідея, як переконливо довело життя, підвищила здатність українця до творення власного самоврядування з подальшою його еволюцією до державності, бо кругозір козацький масштабніший, а простий хлібороб, як зауважує П. Кашинський, думає «взуькопросторово, не виходячи за межі своєї громади».

Козацька ідея виховувала в українцеві почуття честі, відповідальності перед цілим народом, зрештою, відчуття національної гідності. Саме вона позбавляє його почуття меншовар-

тості. Бо, нав'язане українцям протягом багатьох століть, воно тепер переборюється свідомістю приналежності до особливого ордену.

Козацтво повернуло українському народові упевненість у його високій внутрішній моральності, встановило нові норми поведінки, де козак козакові — брат, таким чином було підтримало почуття солідарності.

Козацька ідея піднесла героїзм у національному житті українців, що кликав до самовідданості, аж до самопожертви в ім'я товариства. Вона пов'язувала погляд на життя як на боротьбу за визволення рідного народу збройними засобами.

Зрештою, козацька ідея виявилася універсальною, оскільки вона, за висновком П. Кашинського, «охоплює всі сторони нашого національного життя, дає йому новий ідейний зміст, творить нові організаційні форми, сталий наші фізичні й духові сили. Через козацьку ідею потрапимо виконати ті завдання, які наказує нам геополітичне становище України на межі трьох суходолів: Європи, Азії й Африки. Нею осягнемо той щабель потуги, яка властива великим націям».

Очевидно, потрібно погодитися за таких обставин і з думкою Івана Рибчина: «Порив до немилосердної, безоглядної боротьби з кримськими татарами, які на протязі майже двох століть щороку пустошили українські землі, раз прорвавшись, не мав уже стриму. Панівними психічними явищами в тій динаміці були почування і уява. Почування обурення і гніву за знуцання над сотнями тисяч земляків, афекти ненависти. Вони підсичували рішення мститися і карати нападників походами в Крим. Уява змальовувала оптимістичні образи й уявлення. Вінцем їх був комплекс понять, званий славою.

Майбутня слава була для них спокусою до виявів хоробрості. Це особливо зустрічаємо в думках і народних піснях про подвиги козацтва. У шуканні за козацькою славою почування і фантазія були головними переживаннями, зате розумові чинники відсувалися на задній план. Маса козацтва та їх провідники не бажали керуватися розумовими чинниками, вони потурали найчастіше афектам і пристрастям, що їх метою було заспокоїти жадою помсти. На протязі двох століть мало було таких провідників, які зуміли б гамувати пристрасті козацької маси і свої власні та використати ту величезну динамічну енер-

гію в напрямі раціональної організації державної незалежності» (Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 33).

І ще один надзвичайно важливий момент. Одвічним устремлінням усіх окупантів України було, за висловом Дмитра Донцова, «обезкровити, залякати, фізично винищити, або скорумпувати й винародовити не тільки провідну верству». Бо коли вдавалося «знести провідну верству, маса, нарід, були легкою здобичею» (Донцов Д. За який провід? — Б. м., 1949. — С. 3).

Князь Дмитро Вишневецький, зрештою, прискорив процес творення нового ідеалу, з яким український народ пов'язував своє майбутнє. І це лейтмотивом проходить через всю усну народну творчість. Поступ козацької ідеї був настільки потужним, що він перелився в розвиток особливого художнього напрямку в українському мистецтві, який виявився оригінальним і вирізняв його від сусідів.

Важливим внеском князя Дмитра Вишневецького в закладення підвалин української державності було його спрямування до територіального поширення вольностей Війська Запорозького на схід і південь. Мабуть, з огляду саме на це польський король Стефан Баторій змушений був при укладенні першого реєстру погодитися закріпити за козаками на вічне володіння «місто Терехтемирів з монастирем і перевозом, крім складового старинного їхнього запорозького міста Чигирина, і від того міста Терехтемирова на низ понад Дніпром рікою до самого Чигирина і запорозьких степів, до земель прилеглих, з усіма на тих землях насадженими містечками, селами, хуторами, рібними по тому березі в Дніпрі ловами та іншими вгіддями, а виширину від Дніпра на степ, скільки тих містечок, сіл і хуторів землі здавна перебувало» (Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846. — С. 43).

Отже, запорожці вимагали закріпити за ними ті землі, які вони вже освоїли. І коли йдеться про ту територію, на якій українське козацтво з початку 50-х років XVI століття боролось проти степової орди, то це не лише власне Подніпров'я, а й басейни Орелі, Берестової, Конки, Кальміусу, Сіверського Дінця. Адже саме там український князь закладав свої похідні табори, на місці яких у майбутньому виростали постійні поселення, що увічнювали й ім'я свого засновника. Яскравим прикладом у цьому плані є розташовані на Сіверському Дінці в межах ниніш-

ньої Ростовської області Російської Федерації хутори Верхній Вишневецький та Нижній Вишневецький.

Діяльність Дмитра Вишневецького, як бачимо, спрямовувалася на соборницьке освідомлення українського козацтва, пов'язування його діяльності з усіма землями, котрі належали в часи Київської Русі українському народові — від Волині та буковинських теренів до Середнього і Нижнього Подоння і далі аж на Кубань, де колись існувало Тьмутараканське князівство.

Зрештою, своєю жертовністю князь Вишневецький показав зразок творення української патріотичної верстви з усіх станів суспільства, і саме від нього йде той імпульс, який у найважчі хвилини в житті українців єднає бідного і заможного, рядового і можновладця.

Крім того, він мав від природи те, чим належить володіти людині, яка зважається стати на чолі найширших мас. Адже щоб бути провідником, як справедливо наголошував Дмитро Донцов, «не вистане перестудіювати конституцію, парламентарський правильник. Не вистачить провідникови мати виборчі голоси. Ще щось мусить мати... Мудрці й пророки, післані Богом Україні, знали добре, що провідна верства, коли вона дійсно є такою, — це зовсім інша порода людей. І розумом, і серцем, і волею високо стоять вони над масою народу, над пересічною людиною» (Донцов Д. Зазнач. пр.).

Саме таким і був Дмитро Вишневецький, бо, витворюючи особну організовану збройну силу там, де схрещувалися мусульманський і християнський світи, він першим усвідомив: узяттям під контроль геополітичних координат Північного Причорномор'я не лише започатковується відродження держави власного народу, а й виникає потреба застерегти його від грізної небезпеки, що крилася в сусідстві з військовою потугою Кримського ханства, якому протегувала наймогутніша тоді Османська Порта.

І якщо він збирався усувати грізну небезпеку життю рідного народу, то, очевидно, мав здійснити насамперед зовнішні акції, які визначили б спільників у його боротьбі. Найбільший вплив на кримського хана тоді мала Туреччина. Тому саме там потрібно було шукати підтримки у питаннях припинення грабіжницьких набігів кримської орди. Тим паче, що на той час з боку Туреччини посилювалася загроза для всієї Європи.

Цей момент міг би особливо привернути увагу Дмитра Вишневецького, оскільки загроза турецької експансії в Європу підштовхувала польську шляхту до прискорення унійних процесів, які передбачали включення Великого князівства Литовського до складу корони, виходячи з необхідності спільної оборони.

Починаючи з 1547 року, польська шляхта постійно ставить питання про унію, оскільки поряд з організацією спільної оборони її манить перспектива придбання нових маєтностей та зайняття відповідних посад у Великому князівстві Литовському, головним чином на багатих українських землях. На той час у коронних землях, підкреслював М. Любавський, місцева шляхта вже давно відчувала земельну тіснєву і брак прибуткових посад і звань, що змушувало багатьох представників цього стану шукати щастя в солдатському ремеслі, поповнюючи собою в якості «товаришів» наймані роти жовнірів. І це в той час, коли в сусідній Україні лежали незайнятими величезні простори, які чекали господарів і переселенців.

Окремі польські магнати, не чекаючи об'єднавчих рішень, поступово встановлювали свій контроль над українськими землями, прикуповуючи на сході маєтності, пробираючись на урядові посади у Великому князівстві Литовському.

Цей *Drang nach Osten* Польщі дуже непокоїв литовсько-українську шляхту. І коли восени 1551 року король Сигізмунд-Август спробував внести це питання на обговорення вального (тобто, загального. — В. С.) сейму у Вільно, то провідна верства Великого князівства Литовського рішуче відкинула такі домагання, відмовившись збиратися спільно з поляками, погоджуючись лише на допомогу їм у разі зовнішньої агресії (Любавський М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1918. — С. 292).

Хто-хто, а представник волинської шляхти добре бачив і розумів, чим це загрожує в майбутньому українським землям. Однозначно, що такий «оборонний союз» поляки намагалися використати для прискорення своєї експансії на українські землі. І якщо український провід залишався без власної збройної сили, то автохтонне населення цих теренів було приречене на повну асиміляцію, а Україна — на зникнення з політичної карти.

За таких обставин у князя Дмитра Вишневецького визріла ідея використати суперечності між турками й поляками для сприятливого для України розвитку подій. Дедалі очевидною

ставала спроба звернутися з пропозицією про своєрідний оборонний союз до Блискучої Порти. Звичайно, це був великий ризик, але за детального прорахування кожного кроку можна було сподіватися на успіх.

Реально зваживши всі «за» і «проти», Дмитро Вишневецький в 1553 році відвідує Туреччину — «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе». Так записано в історичних документах про цей неочікуваний для польської влади крок українського князя. Цей візит, якщо вірити тогочасному урядовому листуванню, викликав певну тривогу в польсько-литовських державних колах, оскільки там злякалися, що Вишневецький наведе турків на українські землі.

Досі не вдалося виявити архівних матеріалів, які пролили б світло на справжні причини цієї поїздки і дали б докладну інформацію про його шестимісячне перебування в Стамбулі. Відомо лише, що прийняли Вишневецького там добре. Турецький султан не лише взяв його до себе на службу, як зазначається в одному з тогочасних документів, а й потім дозволив повернутися на батьківщину (Книга Посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). — М., 1843. — С. 139).

Російський історик Борис Флоря вважає, що в Туреччині Дмитро Вишневецький пробував перейти на службу до султана. Підставою для такого твердження цьому дослідникові служать пізніші спогади кримського хана про те, нібито український князь обіцяв «литовську землю воювати», якщо йому віддадуть у володіння землі в Подніпров'ї. А коли йому цього не вдалося досягнути, то він, мовляв, вирішив здійснити свої наміри на московській службі, воюючи проти кримських татар (Флоря Б. Проект антитурецкой коалиции середины XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979. — С. 73).

Згаданий вище автор чомусь вважає, що поїздка Вишневецького до Туреччини не зустріла підтримки козацтва. Але сам же й визнає, що в реальних умовах московсько-литовсько-турецького пограниччя лише за умови підтримки степової вольниці можна було сподіватися на здійснення широких політичних планів. Відтак, безумовно, український князь не жалів зусиль

для того, щоб забезпечити собі бодай тимчасову й умовну підтримку козацьких отаманів.

Припущення Дмитра Яворницького про те, нібито Вишневецький як незалежний феодал міг добиватися підтримки султана, що вже був сюзереном деяких християнських правителів — молдавського, трансільванського та валаського господарів, — не підкріплюється ні документами, ні тією обставиною, що після повернення з Константинополя Вишневецький знову обіймає посаду прикордонного старости, збережену за ним королем польським Сигізмундом-Августом.

Згодом, коли з боку кримського хана знову посипалися скарги на Вишневецького, польський король так мотивував перед правителем Бахчисарая своє рішення: «Нам було те подивом, що він без нашої волі там (у Туреччині. — В. С.) побував, а так ласкаво прийнятий і неушкодженим вийшов до панства нашого. З тієї причини зрозуміли ми, що більше буде схильним людям вашим і не допустить козаків чинити шкоду улусам і чабанам цесаря його милості турецького, пізнавши ласку й жалування, і тому доручили йому сторожу польову» (Книга Посольская... — С. 139).

Аналізуючи політику Івана Грозного щодо Кримського ханства і Порти, російські дослідники підкреслюють, що на цьому напрямі він не прагнув до широкомасштабної війни, а, по суті, намагався примиритися з ханом Девлет-Гіреєм, хоча при цьому постійно демонстрував удавану готовність вести проти нього боротьбу. Ось чому, погоджуючись на антикримські акції Вишневецького, у Москві водночас намагалися будь-якими засобами ослабити співробітництво Криму з Польсько-Литовською державою, а за сприятливих умов і внести розлад у відносини між ними. Реалізація такого завдання відтягувала б сили Литви і Польщі на південь, значно ускладнювала б їхнє просування до Лівонії. Тобто туди, де бачила свої стратегічні інтереси Москва.

Отже, заявляючи про спільний виступ проти Криму, і Москва, і Польсько-Литовська держава переслідували свої інтереси: кожна із сторін прагнула втягнути іншу в конфлікт з Кримом і робила це для того, аби знизити рівень присутності суперника в Лівонії.

У зв'язку з цим окремі дослідники висувають тезу, що князь Вишневецький був просто сліпим знаряддям цієї політичної

гри, а його поведінка віддзеркалювала ці відносини: мовляв, якщо під час свого перебування у Стамбулі в 1553 році він «розглядався султанським урядом як ще один важіль кримсько-турецької політики в Східній Європі, зокрема, як важіль зіткнення Польсько-Литовської держави з Москвою, то в подальшому його роль виявилася складнішою: у другій половині 50-х років він перетворився в політичне знаряддя двох провідних правителів східноєвропейського регіону — Сигізмунда і Грозного, кожний з яких намагався за його сприяння посварити суперника з кримсько-османською дипломатією. Так, польський король, санкціонуючи, і, по суті, заохочуючи співробітництво Вишневецького з Москвою в 1557—1559 рр. нібито заради спільної протидії натиску Криму і Порту, насправді намагався таким чином втягнути Російську державу в новий конфлікт із грізними південними сусідами, прагнучи при цьому залишити Польщу поза цим конфліктом» (там само. — С. 259).

Прихильники такої концепції переконані, що Вишневецький, «перебуваючи формально на службі Івана IV, насправді виконував «особливі» доручення Сигізмунда», про що нібито свідчить той факт, що «після розриву з Москвою влітку 1560 р. (а сталося це 1562 року. — В. С.) цей князь був з почестями прийнятий польським королем, нагороджений відновленням його прав, привілеїв, поверненням йому всіх його посад і земельних володінь» (там само. — С. 260).

Але, на наш погляд, варта уваги цілком вірогідна версія про те, що князь Дмитро Вишневецький вважав себе самодостатньою постаттю, яка мала також власні політичні амбіції і намагалася в хитрому сплетінні різних міжнародних комбінацій використати силу інших держав для здійснення своїх заповітних бажань.

Так, у Константинополі Вишневецький міг домовлятися від свого імені, як староста польського уряду, про врегулювання прикордонних конфліктів, добиватися від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на українські землі.

Можна розглядати й такий варіант. Як уже згадувалось, 1549 року родина Федора Вишневецького потрапила до татарського полону. 1552 року сам польський король просив правителів Бахчисарая звільнити княжну Вишневецьку. Тож цілком імовірно, що Дмитро Вишневецький у Константинополі вирішував і питання, пов'язані із визволенням з полону своїх

родичів. На наш погляд, це більше відповідає істинним причинам поїздки Вишневецького до Туреччини. Тим паче, що в одному з листів польського короля до кримського хана Девлет-Гірея йдеться про звільнення з татарського полону княгині Вишневецької, очевидно ж, його матері (там само. — С. 72).

Але все-таки цілком логічно наголосити на тому, що Дмитро Вишневецький, згрупувавши запорозьке козацтво, міг творити власну політику, опираючись на сили сусідніх держав. Якщо він виявився таким далекоглядним щодо організації козацтва, то чому йому не спробувати подивитися на кілька ходів уперед на тодішній політичній шахівниці? Адже його пропозиції, як можна переконатися, сприймалися і в Стамбулі, і у Варшаві, і в Москві, і це підтверджує, що він мав досить розвинену політичну інтуїцію.

У Польщі, щоправда, не вірили в щасливе повернення Вишневецького з Туреччини. І справді, треба було бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, аби відважитися на таку поїздку до Блискучої Порти — туди, звідки протягом 1548—1553 років надходили грізні листи на адресу польського короля, в яких султан вимагав покарати українського князя за розправи над ординськими нападниками.

У науковому обігу немає конкретних документів, тому важко пояснити, як удалося Вишневецькому живим і неушкодженим повернутися в рідні краї. Можливо, його захистила уславлена Роксолана, дружина тодішнього султана Сулеймана I, яка мала досить великий вплив на свого чоловіка. Як українка за походженням саме вона могла бути гарантом приїзду українського князя з роду Рюриковичів до Блискучої Порти. З різних версій благополучного повернення Дмитра Вишневецького з Туреччини ця видається нам найвірогіднішою.

Зрештою, мабуть, не потрібно скидати з рахунку й те, що в столиці Оттоманської Порти з'явився не просто представник «трудящих мас Запорожжя» (якщо користуватися термінологією В. Голобуцького), а двоюрідний дядько московського царя Івана Грозного, з яким турецький султан у цей час мав жваві дипломатичні контакти. Знаючи про великий вплив українського князя на запорожців, цілком можливо, що уряд Туреччини сподівався схилити останнього до убезпечення своїх володінь у Північному Причорномор'ї від тієї шарпанини, яку дедалі

частіше практикували українські козаки, пускаючись у погоню за ордою.

На жаль, повторюємо, архіви поки що не відкрили нам цих матеріалів. Знаємо лише з розповіді самого «Дмитрашки», як називають його турецькі документи, що в Порті обдарований був і «вільно випущений» (там само. — С. 135).

Повернувшись на початку 1554 року з Туреччини, український князь вирушає до Варшави в товаристві воєводи Миколи Сенявського, свого давнього товариша в сутичках проти орди, котрий узяв на себе місію виправдовувати Вишневецького перед королем. Зрештою, пояснення його були прийняті, і він одержує доручення бути стражником на Хортиці.

Князя Вишневецького знову призначили на посаду прикордонного старости насамперед тому, що він уже раніше зарекомендував себе надійним охоронцем українських земель і досвідченим талановитим воєначальником. Навіть у Бахчисарай визнавали його вміння «коло воєнних речей». Хоча В. Голобуцький вищенаведений дипломатичний реверанс Сигізмунда-Августа трактує як антизапорозьку політику Вишневецького під час перебування останнього в Туреччині: мовляв, той прекрасно знав, яку загрозу бачать для себе турецькі і татарські феодали в існуванні запорозького козацтва, а тому міг запропонувати султану... загнuzдати запорожців, покласти край їхнім сухопутним і морським походам на Туреччину і Крим.

Щоправда, в таке не віриться. Не міг Дмитро Вишневецький, який уже стільки часу був зв'язаний із запорозьким козацтвом, зраджувати його. Адже це була б зрада ідеалів тогочасного українства. Не міг він добиватися того, аби покласти край сухопутним і морським походам козацтва, бо останні на той час ще не були поширені, тим паче до берегів Туреччини.

Інша справа, що Вишневецький, як вважає Михайло Грушевський, мав задум створити союз на два фронти: спираючись на Литовсько-Польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, тримати в руках Крим. Щоправда, така перспектива лякала польського короля, оскільки він намагався вести дуже обережну політику щодо татар з огляду на те, що хан був союзником Польщі проти Москви. Оцінюючи пізніше діяльність Вишневецького в обороні південного пограниччя, Сигізмунд-Август у зв'язку з такими планами провідника козацьких мас писав, що «під сі часи таких слуг потрібно якнайбільше,

тільки не з такими мислями» (цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 116).

Поїздку Вишневецького до столиці Близкучої Порти можна вважати чи не першим офіційним посольством запорозького козацтва до чужих монархів. Бо якщо згадати про посольство до кримського хана, яке очолював 1521 року староста черкаський і канівський Остафій Дашкович, то останнього не можемо вважати за репрезентанта інтересів дніпровської вольниці, бо він їздив до Бахчисарая від імені польського короля.

Думається, що не представляв інтереси козацтва в Криму і якийсь Волинець, про якого довідуємося із записів у посольських книгах Московської держави в квітні 1516 року, коли в Москві приймали ханських послів: «Ибрагим хозя, турчин, царев летописец, а сказывает... перед моим приездом (до Бахчисарая. — В. С.) приехал из Киева от Юрья от Немирова королевский человек, Волынцем зовут, а неведомо с чем» (Сборник Русского Исторического Общества. — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 291–292).

А от поїзка князя Дмитра Вишневецького до Константинополя, де він мав зустріч із самим султаном, дає підстави стверджувати, що цією акцією українське козацтво було виведено на арену міжнародних відносин. Безумовно, це був досить помітний крок у майбутньому процесі відродження української держави — із збройною силою якої, що тільки що творилася, вже рахувалися.

Одержавши доручення від короля бути стражником на Хортиці, Дмитро Вишневецький, з усього видно, не зважив на обережну політику Варшави, яка намагалася бути в добрих відносинах з Кримом, постійно підштовхуючи його до війни з Московією, а взявся втілювати в життя свій, за висновком Михайла Грушевського, «зовсім натуральний і льогічний» план: «ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючися на обидві ці держави, що рівно терпіли від Орди і з українських земель протиставляли козацьку оборону сим руйніним атакам Криму» (Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 117).

Певна річ, з огляду на офіційний союз Кримського ханства і Великого князівства Литовського проти Московської держави князь Дмитро Вишневецький не міг розголошувати свій план. І все-таки для втілення свого проекту в життя він не міг відмо-

витися від налагодження контактів, тим паче, що на південному пограниччі напруга не спадала, напади кримської орди відбувалися один за одним, і йому доводилося постійно з'являтися із своїми бойовими загонами у Північному Причорномор'ї, даючи збройну відсіч туркам і татарам.

Саме в цей час Дмитро Вишневецький закінчує укріплювати замок на Малій Хортиці, ретельно готуючись до майбутніх сутичок з ординськими завойовниками, які продовжували спустошувати українські землі.

Звичайно, й московський цар був украй зацікавлений у приборканні кримської орди. Адже в період 1521–1530 років вона тричі вторгалася на землі Московської держави, у 1531–1540 — тринадцять, у 1541–1550 — десять. Деяке зменшення набігів кримського хана в сорокових роках, вважаємо, слід віднести на рахунок активізації у цей період українського козацтва, яке тоді здійснило походи на Очаків, Акерман (Білгород-Дністровський), Тягиню (Бендери), що змушувало правителів Бахчисарая постійно тримати на півдні України великі сили.

Треба пам'ятати, що Москва уважно стежила за подіями, які розвивалися в середині 50-х років XVI століття в Західній Європі, на Балканах і в Туреччині. Намагаючись послабити спрямований проти неї військовий потенціал Блискучої Порти і Кримського ханства, Іван Грозний залучав до цього всі наявні сили.

Це добре розумів і Вишневецький. Тому, повернувшись із Порти, князь висунув перед Іваном Грозним (через донських козаків чи московських прикордонних воєвод) проект спільної боротьби проти хана. Звісно, все це робилося через голову короля, зважаючи на боязнь останнього конфліктувати з Кримом і Портою.

Як бачимо, князь Вишневецький, усупереч намаганням польського уряду тримати дніпровську вольницю у цілковитому підпорядкуванні, спираючись спершу на підтримку московського царя і бойових побратимів з Дону, почав відособлювати запорозьке козацтво в автономну від польсько-литовської держави організацію, а згодом і в самостійну, поступово висувуючи її на арену міжнародних відносин.